

Получена: 18.03.2018 г.

Приета: 22.10.2018 г.

ОПАЗВАНЕ НА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО НА ДЕВЕТАШКОТО ПЛАТО – АРХИТЕКТУРНО-КОНСТРУКТИВНИ ПРОБЛЕМИ НА ЦЪРКВАТА „СВ. ВЪЗНЕСЕНИЕ ХРИСТОВО“ В С. КРАМОЛИН

М. Металкова-Маркова¹, М. Трайкова², Р. Хаджиева-Захариева³,
Л. Григоров⁴, П. Къосева⁵

Ключови думи: църква, дигитален архив, конструктивно укрепване

РЕЗЮМЕ

Статията обобщава резултати от изследване на избрани църкви от региона на Деветашкото плато, което цели документиране на архитектурното наследство в региона и препоръки за неговото поддържане и опазване.

През 2016-17 г. беше извършено подробно архитектурно заснемане и изследване на архитектурно-конструктивните проблеми на църквата „Св. Възнесение Христово“ в с. Крамолин от екип от архитекти и инженери с оглед на нейната поддръжка и необходими ремонтни дейности. Беше направен архитектурен триизмерен модел на църквата, който ще послужи за дигитален архив на храма за артистични инсталации с цел привличане на общественото внимание върху състоянието на сградата и събиране на необходимите средства за поддръжка на сградата.

---

¹ Милена Металкова-Маркова, доц. д-р арх., кат. „История и теория на архитектурата“, УАСГ, бул. „Хр. Смирненски“ № 1, 1046 София, e-mail: milena.metalkova@gmail.com

² Марина Трайкова, проф. д-р инж., кат. „Масивни конструкции“, УАСГ, бул. „Хр. Смирненски“ № 1, 1046 София, e-mail: marina5261@abv.bg

³ Румяна Хаджиева-Захариева, доц. д-р инж., кат. „Строителни материали и изолации“, УАСГ, бул. „Хр. Смирненски“ № 1, 1046 София, e-mail: razdvatri@abv.bg

⁴ Полина Къосева, докторант, кат. „История и теория на архитектурата“, УАСГ, бул. „Хр. Смирненски“ № 1, 1046 София, e-mail: kony_lun@abv.bg

⁵ Ленко Григоров, докторант, кат. „История и теория на архитектурата“, УАСГ, бул. „Хр. Смирненски“ № 1, 1046 София, e-mail: lenko_grigorov@mail.bg

1. Примери на църковни сгради от Деветашкото плато в региона на Ловешка област

През октомври 2017 беше подготвена изложба „Забравени къщи и църкви от Деветашкото плато“, състояща се от 20 табла, отразяващи работата по проекта по опазване на архитектурното наследство на Деветашкото плато и от 15.11.2017 до 13.01.2018 г. изложбата бе показана в УАСГ.

След оглед на различни църкви по критерии архитектурна стойност и локална специфичност избрахме да заснеем подробно три църкви на Деветашкото плато – църква „Св. Пророк Илия“ в с. Малък Вършец (фиг. 1), църква „Св. Димитър“ в с. Агато̀во (фиг. 2) и църква „Св. Възнесение Христово“ в с. Крамолин – (фиг. 3, 4, 5, 6).

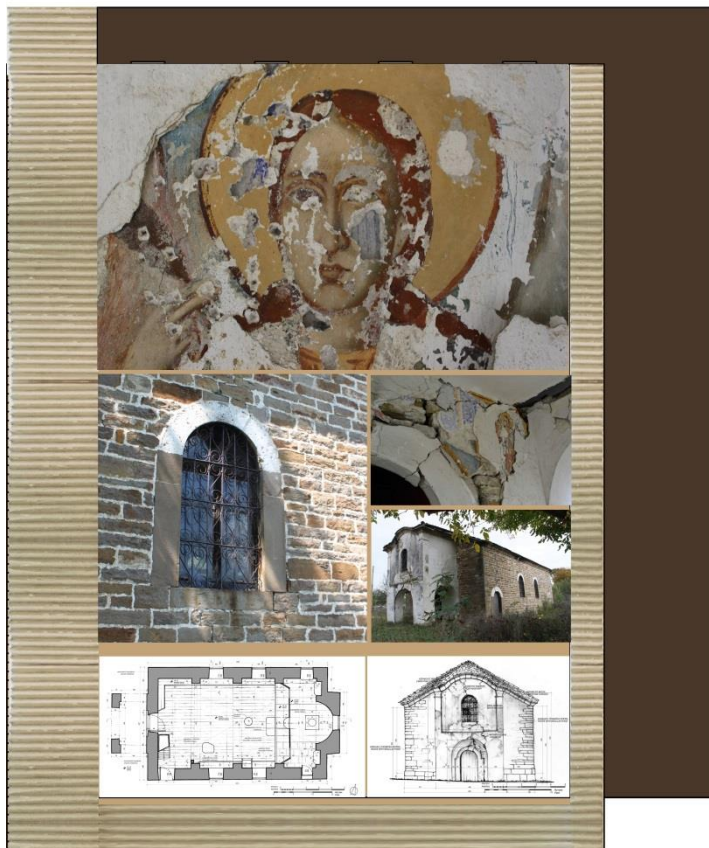

Фиг. 1. Южна фасада на църквата „Св. Възнесение Христово“ в с. Крамолин – заснемане – екип от АФ на УАСГ, 2016 – 2017

1.1. Църквата „Св. Пророк Илия“ в с. Малък Вършец (1882) – фиг. 2

Църквата „Св. Пророк Илия“ в с. Малък Вършец (1882) е малка еднокорабна псевдобазилика с една апсида. Носещите стени са каменни с дебелина 90 cm и завършват с декоративен корниз от бигор. Конструкцията е укрепена от три аркови пояса с метални обтегачи, които поддържат тухлен полуцилиндричен свод. Има дървена покривна конструкция и е покрита с марсилски тип керемиди. Западната фасада е пластично оформена с издаден навън открит нартекс с три засводени отвора на юг, запад и север.

Издаването на допълнителен обем пред наоса на запад е интересно нетипично решение, което до известна степен прилича на сякаш долепения обем на камбанарията в църквата „Всях Светих“ в с. Голяма Желязна, Троянско, от 1859. Разликата е, че при църквата „Св. Пророк Илия“ в с. Малък Вършец този самостоятелно въздействащ обем не е свързан с наличие на камбанария.

Фиг. 2. Заснемане на църквата „Св. Пророк Илия“ в с. Вършец (табло от изложба в УАСГ – заснемане и снимки – екип от АФ на УАСГ, дизайн на таблото – арх. Полина Къосева)

Фиг. 3. Заснемане на църквата „Св. Димитър“ в с. Агатово (табло от изложба в УАСГ – заснемане и снимки – екип от АФ на УАСГ, дизайн на таблото – арх. Полина Къосева)

1.2. Църквата „Св. Димитър“ в с. Агато̀во (1856) – фиг. 3

Църквата „Св. Димитър“ в с. Агато̀во (1856) е трикорабна псевдобазилика – (типология на арх. Маргарита Коева) – типичен представител на водещия тип трикорабни църкви без куполи в България от края на 18 до 50-те години на 19 век. Наосът представлява правоъгълна зала с две редици по 3 колони, като трите кораба са с различна височина, засводени с цилиндрични сводове от дървени летви, но вместени под двускатен покрив, откъдето идва името на типа псевдобазилика. В наоса се вмъква балкон-емпория, която е изпълнявала ролята на женско отделение в църквата. Стълбите към емпорията са разположени в наоса, а в него се влиза през открит екзонартекс (нартика) оформящ три арковидни отвора. Има една апсида – презвитерий, а от север и юг има ниши в източната стена към протезиса и диаконикона и една допълнителна от север за умивалник. Църквата спада към трети тип от аксонометричните изображения на типологията на Възрожденските църкви в България от арх. Пейо Бербенлиев.

Ако я сравним с църквата „Вознесение Господне“ в с. Шипково от 1858 г., и двете са псевдобазилки с каменни стени и покриви от каменни плочи, но църквата „Св. Димитър“ в с. Агато̀во има отворен екзонартекс и е с по-малки размери на наоса. Подобна по тип е църквата „Успение Богородично“ в с. Къкриня от 1884, която е с отворен екзонартекс. Църквите в Шипково и Къкриня си приличат по кобилично оформяне на двата горни ъгъла на главната западна фасада, докато църквата в с. Агато̀во е с право скосяване.

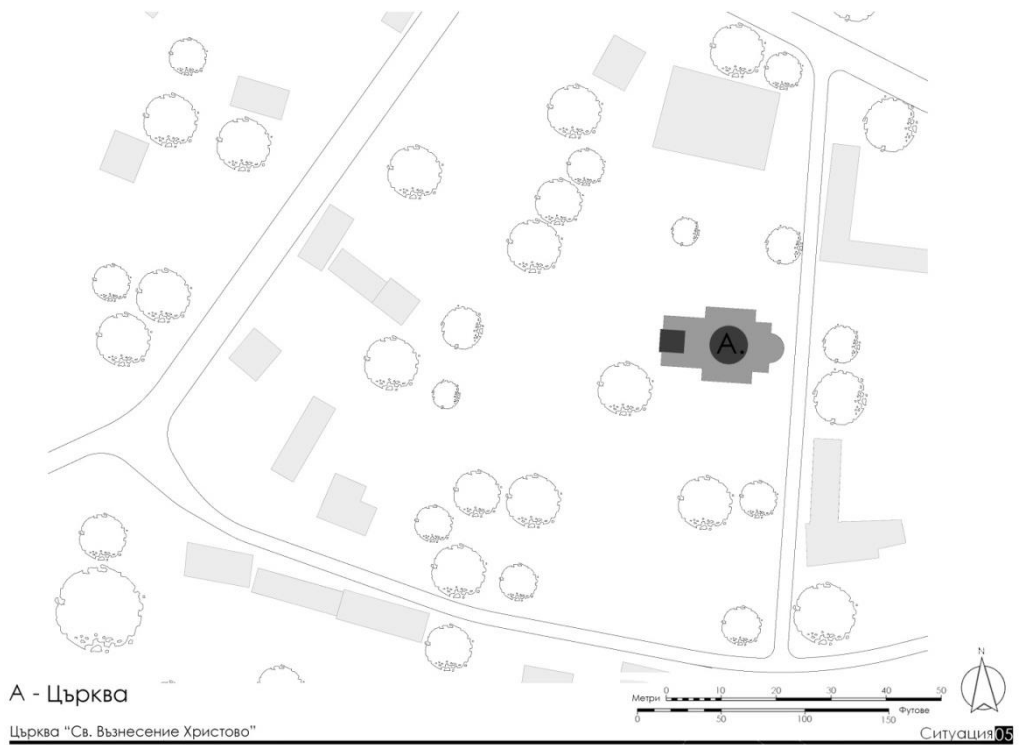
1.3. Църквата „Възнесение Христово“ в с. Крамолин (1889) – фиг. 1, 4, 5, 6

Църквата „Възнесение Христово“ в с. Крамолин – (1889), е типичен представител на църквите с купол, станали основен тип в България след 1860 г. според М. Коева. Тя е с кръстовиден план, преддверие, над което се издига камбанария, притвор и наос, завършващ с една апсида. В обемно-пространствено отношение напомня решението на майстор Никола Фичев в църквата „Св. Николай“ в Дряново от 1851 по наличието на камбанария над преддверието и купол. Този тип добива голяма популярност в региона на Ловеч и Троян и с камбанария и купол се характеризират редица църкви като църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Врабево – 1895, църквата „Рождество Богородично“ в с. Стефаново, Троянско, 1836, църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Дълбок дол, Троянско, 1883 и църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Крушуна от 1886 г.

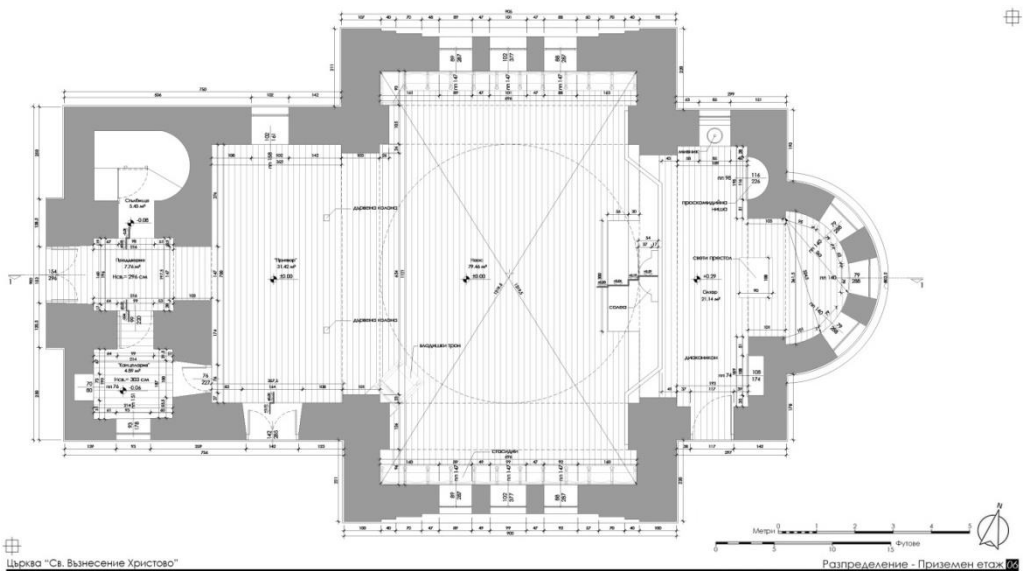
Интересен факт е, че църквата „Рождество Богородично“ в с. Стефаново, датираща от 1836, вероятно творба на майстор Уста Генчо Кънев, се появява с петнадесет години по-рано от църквата „Св. Николай“ в Дряново от майстор Никола Фичев и има характерни кобилични извивки при оформяне на стрехите, камбанария и купол.

Църквата „Св. Възнесение Господне“ в с. Крамолин е построена през 1889 година. В план църквата има формата на латински кръст с издадена апсида на изток, по надлъжната ос. Късите рамена на плана се издават като ризалити в обемното изграждане на храма, наосът е покрит от купол, стъпващ върху барабан (тамбур). Над източната част на сградата е изградена камбанария.

Църквата е изградена от единични плътни тухли (носеци зидове) и облицована с много добре обработени каменни блокове, редувани с тухли (4 – 5 реда каменни и 3 реда тухлени). Впечатление прави различието в повърхностната обработка на камбанарията и купола – мазилка в ярък контраст с долната част на храма.

Фиг. 4. Ситуация на църквата „Св. Възнесение Христово“ в с. Крамолин – заснемане – екип от АФ на УАСГ, 2016 – 2017

Фиг. 5. План на църквата „Св. Възнесение Христово“ в с. Крамолин – заснемане – екип от АФ на УАСГ, 2016 – 2017

Общите размери са 22,60 m на 13,40 m. Плановата и обемно-пространствена схема можем да опишем като зална куполна църква. Има два входа – един централен от запад и един второстепенен от юг директно към наоса. Влизайки през централния вход от запад, попадаме в малко помещение, което можем да наречем преддверие. Вдясно от него е разположена канцеларията, а вляво стълба към второто ниво и камбанарията, която се развива над преддверието. На изток от преддверието преминаваме в пространство, което можем да наречем „притвор“. Той е сравнително нисък, над него е развита емпория, а на изток прелива в наоса на храма.

Наосът е квадратно в план поле (ок. 7 m) към което се издават късите рамена на латинския кръст на север и юг (общо за наоса – ок. 7 × 11 m). Общата височина до зенита на купола е около 16,50 m, а диаметърът му е около 7 m. На изток е развит едноапсиден олтар, отделен от наоса чрез иконостас и повдигнат с три стъпала спрямо основното ниво.

Културно-историческата ценност на храма е в типа, който тя представлява – зална куполна църква. През периода на Късното Възраждане, както и след Освобождението (до Първата световна война), най-разпространен тип е куполната базилика с кръстокуполно централно ядро. Докато в църковната архитектура между двете Световни войни, с навлизането на стоманобетона, в основен тип се превръща залната куполна църква. Отличителните характеристики са единно наосно пространство (не е разделено от колони като базиликата), покрито с един голям купол, стъпващ върху страничните зидове от север и юг. Често от север и от юг в план откриваме уширения като на „трансепт“ с широчината на подкуполния квадрат – освен увеличаването на площта в план, без увеличаване на размера на купола, това подпомага и конструктивно носенето на купола чрез своеобразни скрити контрафорси. Типът се среща и в единични примери преди Първата световна война.

Фиг. 6. Надлъжен разрез на църквата „Св. Възнесение Христово“ в с. Крамолин – дигитален модел – Полина Къосева, Теодора Нинова от АФ на УАСГ

Фиг. 7. Поглед от запад на църквата „Св. Възнесение Христово“ в с. Крамолин – дигитален модел – Полина Къосева, Теодора Нинова от АФ на УАСГ

Подобен пример от преди Освобождението откриваме в църквата Св. Николай в с. Разпоповци, днес част от гр. Елена. Като примери след Освобождението можем да споменем по-късните църкви на Антон Торньов в Кюстендил и Вълчедръм. Същата централна схема притежават и множество конкурсни проекти за храмове от 1920-те и 30-те години – повече от три десетилетия след църквата в с. Крамолин.

1.4. Изводи

Анализите на плановото и обемно-пространствено решение на църквите в селата Агато̀во, Крамолин и Малък Вършец показват редица прилики и някои разлики с други примери в Троянския и Ловешкия регион. Усеща се влиянието на църквите, проектирани от Уста Генчо Кънев и Майстор Никола Фичев.

Примерът на църквата „Възнесение Христово“ в с. Крамолин (1889) по планово решение и мащаб прилича повече на църквите, строени в градовете на предбалкана, отколкото на типичен пример за селска църква. В обемно-пространствено отношение на-

помня решението на майстор Никола Фичев в църквата „Св. Николай“ в Дряново от 1851 по наличието на камбанария над преддверието и купол. Този тип добива голяма популярност в региона на Ловеч и Троян.

2. Актуално състояние, проблеми и препоръки относно поддръжката и ремонта на църквата „Св. Възнесение Христово“ в с. Крамолин (1889)

През 2017 г. бе извършено заснемане и обследване на църквата „Св. Възнесение Христово“ в с. Крамолин. Констатирано е наличието на сериозни течове, довели до компретиране на мазилката вътре в църквата, особено в областта на пандантивите.

С помощта на термокамера бяха локализирани най-сериозните повреди. При огледа на ремонтните дейности по покрива, извършени преди няколко години (вероятно без наличие на проект) бе установено, че тези дейности не са изпълнени професионално и създават предпоставки за течовете – например при връзката на подкуполния барабан със скатните части на покрива липсва ламаринена обшивка.

В резултат на извършената оценка са специфицирани мерките за отстраняване на причините за течовете и технологията на ремонтните дейности.

Причината за състоянието на покривното покритие на камбанарията е изгниването на носещата дървена конструкция на покрива – изглежда, че при замяната на металната обшивка на купола не са подменени компрометираните дървени елементи, в резултат на което деформираното покривно покритие не осигурява отвеждане на водата. Мазилките по фасадата са обрушени в резултат на течове от покрива и корнизите.

Необходима е подмяна на покривната конструкция и на покривното покритие на камбанарията. Препоръчително е оформянето на малко по-голяма стреха с капчук, така че да се избегне стичане по фасадата (по специален детайл). Зидарията трябва да бъде възстановена и, където е необходимо, разрушените зидарийни тела трябва да бъдат подменени със здрави. Фугите в междукаменните блокове в корнизите следва да се уплътнят с подходящ мразоустойчив разтвор, а блоковете да се импрегнират.

Повредите по мазилката вътре в наоса на църквата се дължат основно на неправилното изпълнение на ремонтните дейности по покрива при връзката на скатовете със стените на подкуполния барабан и стените на камбанарията – липсва обшивка с ламаринена пола или друго решение за задигане на хидроизолацията над тази връзка. В резултат на това течове са причинили сериозно омокряне на зидарията на пандантивите и кръстните рамена.

Преди преминаване към ремонтните дейности вътре в наоса е необходимо да се осигури извеждане на натрупаната влага в проблемните зони – препоръчително е повредената мазилка да се отстрани, за да се осигури по-бързо изсъхване на зидариите, да се проветрява редовно през летния период и, ако е необходимо, да се прилага допълнително изсушаване с топъл въздух.

Мазилките и боите трябва да имат ниско число на съпротивление на водните пари (т.е. да са паропропускливи), за да осигурят „дишаща“ ограждаща конструкция. Част от течовете се дължат и на повреди в самата зидария. Обрастването на водосточната тръба с бръшлян е индикация за наличието на течове или е предпоставка за пълзене на влага по фасадата.

Няма данни за течове в областта на купола на църквата, въпреки наличието на радиални пукнатини. Тези пукнатини са по-скоро от конструктивно естество и/или се

дължат на различните коефициенти на температурно разширение на материалите от зидарията (дилатационни пукнатини).

За преодоляване на дилатационните пукнатини в мазилката е препоръчително нанасянето на стъклоvlakнеста мрежичка под мазилката.

Подкожушването на мазилката в областта на прозорците се дължи на наличието на топлинни мостове, при които се създават условия за кондензиране на влага от вътрешната повърхност, когато тя е с температура, по-ниска от точката на оросяване.

Необходимо е да се извърши уплътняване около прозоречната рамка, отстраняване на подкожушената мазилка, възстановяване на целостта на мазилката и нанасяне на термоизолираща боя в прозоречните ниши, способстваща за повишаване на температурата на повърхността над точката на оросяване.

Конструктивно заключение:

Във връзка със създалата се ситуация се налага да се предприемат следните мерки: 1) изпълнение на нова адекватна хидроизолация; 2) изсушаване на зидарията; 3) обработване и запълване на пукнатините с подходящи материали; 4) окончателно оформяне и изпълнение на мазилката по зидовете; 5) възстановяване, там където е необходимо, на външните стълби.

Изпълнението на горните препоръки трябва да бъде реализирано възможно най-бързо с оглед на запазването на конструкцията на църквата.

Заклучителни бележки

Запазването, съхранението и възраждането на църковното наследство на Деветашкото плато е свързано с решения на различни видове проблеми – смесено църковно-общинско управление на сградата, нужда от преосмисляне на най-подходящото използване на сградата с оглед на нуждите на обезлюдяващите се села и насърчаване на културния туризъм и поддръжка на сградата с естествени и автентични материали, с които е създадена. Най-спешният проблем на църквата „Св. Възнесение Господне“ е физическото запазване на сградата, за което екип от АФ и СФ на УАСГ състави мерки за ефикасна поддръжка в помощ на общинската и църковната администрация.

Беше направен архитектурен 3Д модел на църквата, който ще послужи за дигитален архив на храма и може да се използва за проектиране на артистични инсталации с цел привличане на общественото внимание върху състоянието на сградата и събиране на необходимите средства за поддръжка.

Благодарности

Тази разработка бе финансирана от ЦНИП към УАСГ през 2017 г. по договор БН-182/16). Заснеманията на църквата в с. Крамолин и конструктивното обследване бе извършено от екип от студенти, докторанти и преподаватели от АФ и СФ на УАСГ. Членовете на екипа включват, освен авторите на статията, кандидат архитект Донка Димитрова, кандидат архитект Анджела Андреева, кандидат архитект Теодора Нинова от Архитектурения факултет, а от Строителения факултет участваха гл. ас. д-р инж. Таня Чардакова-Нацкова, Александър Дишлиев и Шабан Аян.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кратка история на българската архитектура. Българска академия на науките, Секция за теория и история на градоустройството и архитектурата, София, 1965.
2. *Пею Бербенлиев*. Архитектурното наследство по българските земи. „Септември“, София, 1987.
3. *Стефан Бояджиев, Маргарита Коева*. Българската архитектура през вековете. Техника, 1982.

PRESERVATION OF ARCHITECTURAL HERITAGE IN DEVETAKI PLATEAU – ARCHITECTURAL AND CONSTRUCTIVE SURVEY OF THE HOLY ASCENSION CHURCH IN THE VILLAGE OF KRAMOLIN, BULGARIA

**M. Metalkova-Markova¹, M. Traykova², R. Hadjieva-Zaharieva³, L. Grigorov⁴,
P. Kyoseva⁵**

Keywords: church, digital archive, constructive repair

ABSTRACT

This study deals with the issue of preservation and maintenance of village churches in the strongly depopulating region of Devetaki Plateau in Bulgaria. This region lacks a proper documentation and evaluation of its churches in terms of architectural value and needs of preservation. After architectural surveys of three church buildings, the Holy Ascension Church in the village of Kramolin was selected and a 3D model was done for the purpose of digital archive and preservation. A constructive analysis on site and with thermocamera served to define the urgent measures necessary to be taken for its constructive repair and proper maintenance. Besides its physical preservation, adequate measures are necessary to be initiated regarding its sustainable use and efficient management.

---

¹ Milena Metalkova-Markova, Assoc. Prof. Dr. Arch. Dept. “History and Theory of Architecture”, UACEG, 1 H. Smirnenski Blvd., Sofia 1046, e-mail: milena.metalkova@gmail.com

² Marina Traykova, Prof. Dr. Eng., Dept. “Reinforced Concrete Structures”, UACEG, 1 H. Smirnenski Blvd., Sofia 1046, e-mail: marina5261@abv.bg

³ Roumiana Hadjieva-Zaharieva, Assoc. Prof. Dr. Eng., Dept. “Building Materials and Insulations”, UACEG, 1 H. Smirnenski Blvd., Sofia 1046, e-mail: razdvatri@abv.bg

⁴ Lenko Grigorov, Ph D student, Dept. “History and Theory of Architecture”, UACEG, 1 H. Smirnenski Blvd., Sofia 1046, e-mail: lenko_grigorov@mail.bg

⁵ Polina Kyoseva, Ph D student, Dept. “History and Theory of Architecture”, UACEG, 1 H. Smirnenski Blvd., Sofia 1046, e-mail:kony_lyn@abv.bg